

Paul Helgesens læsning af Luther

AF

GERT POSSELT

Lektor *Paulus Helie*, på dansk Paul Helgesen, er en vigtig skikkelse i den danske reformations historie.* Hos periodens historikere er dette en gammel erkendelse. Den stilling, han indtog i de banebrydende år og som artikuleres i hans skrifter, påkalder sig særlig interesse i en pluralistisk tidsalder, der har fået god sans for andre standpunkter end de ekstreme. I sin levetid var han udsat for mistænkeliggørelse fra den gamle kirkes side og for angreb fra de evangeliske prædikanter. Uden at bryde med romerkirken kom han til at stå uden for de ensidede kategorier, og dette sit »midterstandpunkt« forfægtede han, så vidt vi ved, konsekvent. Hans skæbne, da kilderne brat tier om ham i Roskilde kort efter Grevefejdens udbrud i 1534, er ukendt og forbliver vel for altid en gåde.¹

De bevarede kilder til hans virke er i det 20. århundrede ofte blevet benyttet af historikerne. En omstændighed har imidlertid ikke påkaldt sig helt den interesse, den fortjener, nemlig at Paul Helgesen er blandt de allerførste i Danmark, der har læst Martin Luthers tidlige skrifter. I denne artikel vil de forudsætninger, hvormed han læste, blive beskrevet som baggrund for en tolkning af kilderne til hans Lutherreception og -reaktion. At belyse hans mere eller mindre tydelige stillingtagen til impulserne fra Wittenberg og fra Tyskland i det hele taget, er samtidig at følge et vigtigt spor i det komplekse forløb forud for indførelsen af den danske kirkes reformation i 1536.

På de følgende sider rekapituleres nogle hovedtræk af den ældre forsknings mange landvindinger, der for ca. 50 år siden blev kronet med den tekstkritiske udgave af hans skrifter i syv bind; i ikke ringe grad præger disse vigtige resultater stadig vort syn på den danske reformkato-

* Lektor, dr.phil. Kai Hørby takkes for opmuntring og inspirerende samtaler under udarbejdelsen af artiklen.

¹ De seneste undersøgelser er foretaget af Kaare Rübner Jørgensen: Om karmeliterordenen i Danmark. Spredte meddelelser på grundlag af nyfund i udenlandske arkiver. Kirkehist. Saml., Kbh. 1986, s.7-42.

licisme og dens førstemand. Under vejs er det min hensigt at levere et par nye vinkler i tolkningen af de i hovedsagen velpublicerede, men stadig lige forskningsudfordrende kilder.

Paul Helgesens eftermæle

I årene efter 1539, da kirkeordinansen forelå trykt, konsolideredes den reorganiserede danske kirke. I disse år spillede den erasmianske humanisme, som han havde været præget af, en langt mindre rolle end den melanchton'ske, som eksempelvis både Peder Palladius og Niels Hemmingsen havde tilegnet sig på første hånd. Såvel i teologisk som i politisk sammenhæng var Paul Helgesens reformkatolske standpunkt af indlysende årsager blevet uaktuelt efter Christian III.s indførelse af den evangelisk-lutheranske reformation. Som man i ældre historieskrivning ville formulere det: Hans rolle på historiens scene var dermed udspillet. Scenen var overtaget af en ny kirkes folk, og selv var han i bogstaveligste forstand forsvundet sporeløst. Hans polemiske revselse af sin samtid i *Skibbykrøniken*, som fremfor noget har sikret hans navn for en sen eftertid, har været så godt som ukendt for de nærmest følgende generationer. Det latinske manuskript blev, som bekendt, først i 1650 fundet indemuret i Skibby kirkes kor og siden indlemmet i Árni Magnússons bibliotek. Udgivet blev det første gang af Langebek (i *Scriptores Rerum Danicarum*, II, 1773), der også var den første, der satte det anonyme manuskript i forbindelse med Paul Helgesen. Den hidtil eneste oversættelse til dansk besørgede A. Heise i 1890-91, efter at H.F. Rørdam i 1873 havde ført bevis for, at håndskriften måtte være Paul Helgesens egen.²

Mikael Venge har sammenlignet Paul Helgesens rolle i dansk historie med Ciceros i den sene romerske republik: »En politisk mindre betydelig skikkelse, som imidlertid i kraft af sit forfatterskab i voksende omfang har formået at fængsle eftertiden for til sidst, i historikernes udlægning, nærmest at dominere sin tid.«³

At han kan karakteriseres som en politisk mindre betydelig skikkelse, underforstået i henseende til konkret udøvelse, er ikke opsigtsvækkende, eftersom hans baggrund var klostrets verden og hans virke var den lærde akademikers. Ved sit forfatterskab har han dog været i forgrunden, netop

² *Skibbykrøniken*, paa dansk ved A.Heise, Kbh. 1890-91/1967. H.F. Rørdam (ed.): *Monumenta historiarum danicæ*, bd. I, Kbh. 1873. Den gyldige udgave af den latinske tekst er i dag *Skrifter*, bd. VI (1937), s.51-149.

³ M.Venge i *Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 2, 1. halvbind, Kbh. 1980, s.313.

ved offentligt »at retlede efter sine religiøs-moralske Synspunkter«, som hans tidlige manddomsårs biograf J. Oskar Andersen har udtrykt det.⁴ Denne offentlige retledning midt i en brydningstid, som prædikant, som lærer og som skribent, bar i forhold til sin hensigt ikke megen frugt, hvorfor Paul Helgesen ofte i litteraturen ses fremstillet som en skuffet mand. Retrospektivt betragtet har hans virke imidlertid tilført den danske reformationshistorie nogle væsentlige dimensioner; den spændingsfyldte blanding af reformkatolske og bibelhumanistiske strømninger, han repræsenterer, er til eksempel svagere i den svenske reformation, der også af denne grund er på større afstand af det store epokeskabende forløb syd for vore grænser.⁵

Med sin kritik af det korrupte i den bestående kirke og sin skepsis over for radikaliteten hos prædikanterne kom Paul Helgesen i 1520'erne til at stå midt imellem sine foresatte gammelkatolske kolleger og sine rabiante forhenværende disciple. Den ældre forskning har derfor karakteriseret hans teologi som et overgangsfænomen. Hans »midterstandpunkt«, der affødte samtidens hånlige tilnavn *Vendekåbe*, var som sådan ikke søgt af ham selv; det var den position, han blev bragt i, da begivenhederne tog fart.

I den ortodoks-lutheranske tidsalder, årtierne omkring 1600, skulle man vente, at ingen længere huskede en sådan mand for andet end hans modstand mod »evangelii klare lys«. Derfor er det bemærkelsesværdigt at læse de kortfattede omtaler af hans virke hos gode lutheranske mænd som historikeren Arild Huitfeldt, 1596, og teologerne Hans Poulsen Resen, 1617, og Kort Aslaksen, 1622. Historikeren Hans Svaning (1503-1584) er ophavsmand til hovedtrækkene af dette citat, der findes hos Arild Huitfeldt under året 1520:

Broder Paulus Eliæ en Carmelit vaar her, som kom fra Helsingørs Kloster, oc siden her begynte at prædicke vdi det Hvide Kloster, vdi S. Peders Stræde vdi Kiøbenhaffn, som paa den tid først bleff anræt. Hand lærde oc predickedes Guds Ord aff første rætteligen oc klart, som de Euangeliske. Men det varede icke lenge, Bisp Lauge Urne oc Owe Bilde bestack hannom met it Cannickedom, saa at hand vende om, oc bleff kaldit Doctor Pouel Vendekaa-be. Hand vaar en aff de Lærdiste paa de tider her vdi Rigit, oc vdi Kong Frederichs tid skreff hand megit imod Mester Hans Thaussøn oc de Lutherske

⁴ J. Oskar Andersen: Skibykrønikens Kildeforhold og Affattelsestid. HT, 11.Rk., 1.Bd., Kbh. 1944-46, s. 447.

⁵ P.G. Lindhardt: Reformationen i Norden i komparativ belysning, trykt i Reformationen i Norden, s. 9-27. Bo Ahlberg: Luther i Norden, s.st., s. 31.

*Predicanter, som er vdgangit paa Tryck, Dog hand vel benectet, sig icke aff første at haffue lærd anderledis, end aff sidste.*⁶

Den lutheranske smædevisе om Paul Vendekåbe, der blev trykt i Malmø 1530, viser, at beskyldningen om gammelkatolsk bestikkelse går tilbage til samtiden. Skibbykrøniken anfører under skildringen af Paul Helgesens prædiken for Frederik I i 1526 de kongelige soldaters affektfulde udtalelser om, at »han havde ladet sig bestikke til at bespotte Kristus og Guds ord«. Paul Helgesen kommenterer ikke beskyldningerne nærmere, og de ses ikke bekræftede af mindre tendentiøse kilder i samtiden. De må anses for at være lutheransk propaganda.⁷

Øgenavnet Paul Vendekåbe kan ligeledes påvises på tryk i 1530, dels i den nævnte smædevisе om *Lectorr Powell wendekaabe*, dels i Jørgen Sadolins beretning om herredagen i København 1530, hvor *Lector vende kobe* er nævnt.⁸ Øgenavnet må ud fra en uhildet betragtning kaldes urimeligt, fordi han fra første færd netop ikke har lært anderledes end til sidst. På mange års afstand anerkender Svaning og Huitfeldt hans banebrydende indsats for evangeliets rette forkyndelse; vigtigere er det dog, at denne vurdering faktisk fremgår af smædevisen fra 1530, imod dens egen tendens: »Fordom wor Gutz ord i hans mundt / han kunde thennem wel forkynde...«

Udsagn af denne art fortjener opmærksomhed. Hvad er baggrunden for en sådan lutheransk bedømmelse i samtiden? Og hvad kan der omvendt udledes om hans kendskab til og mening om Luthers skrifter? Inden jeg skal forsøge at forfølge hans læsnings omfang, må dog hans flere gange nævnte standpunkt – på én gang reformkatolsk og bibel-humanistisk – præciseres lidt nøjere på sin europæiske baggrund.

⁶ Arild Huitfeldt: *Christian II.s Historie*. Kbh. 1596/1976, s. 138f. Afhængigheden af Svaning er påvist af A. Heise: *Paulus Eliæ og Martin Reinhard*, Ny Kirkehist. Saml., 2. Rk., Bd. 5, Kbh. 1869-71, s. 278. Om Resen og Aslaksen, se H.F. Rørdam: *Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen*, Kirkehist. Saml., 4. Rk., Bd. 1, Kbh. 1889-91, s. 19ff.

⁷ Chr. Bruun (ed.): *Viser fra Reformationstiden*. Kbh. 1864, s. 31f. Skrifter, bd. VI, s. 110; Heises oversættelse, s. 117. Rygter om bestikkelse synes at have verseret allerede i 1524, se Skrifter, bd. VII, s. 22. Via Huitfeldt lever beskyldningen højt op i tiden, se f.eks. L. Holberg: *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat*, 2. Edition, Kbh. 1749, s. 114f. og Frederik Münter: *Om Kong Christian den Andens Reformations-Forsøg i Danmark* (særskilt aftrykt af Skandinavisk Museum, 2. Bind), Kbh. 1798, s. 35. Først C. T. Engelstoft fandt grundlaget så spinkelt og utroværdigt, at han kunne forkaste denne tradition i sin 313 sider store Paul Helgesen-biografi fra 1848 (se note 51), s. 51f. og s. 81.

⁸ Prædikanternes gensvar, der indeholder Sadolins beretning, er trykt i H.F. Rørdam (ed.): *Skrifter fra Reformationstiden*, I, Kbh. 1885, s. 35. Se iøvrigt *Dansk litteraturhistorie*, bd. 2, Gyldendal 1984, s. 92f og 124f. (Sigurd Kværndrup).

Reformkatholicisme og bibelhumanisme

Begge disse termer er skabt af en langt senere eftertid. Begrebet *reformkatholicisme* er en bekvem samlebetegnelse for de strømninger inden for kirken, der i senmiddelalderen stræbte efter indre reform, dvs. forandring uden en drastisk omvæltning af den tradition, som kirken var et billede på. Termen tjener først og fremmest til at definere en afstand til gammelkatholicismen. *Bibelhumanisme* anvendes ofte i forlængelse heraf, nemlig som betegnelse for den metode, der teologisk søgte at begrunde indre reformer ved hjælp af den sande og uforvanskede ordlyd i Det nye Testamente og i kirkefædrenes skrifter.⁹

Det er imidlertid vigtigt at erkende, at disse to senere begreber i deres grundformer står i modsætning til hinanden. De vigtigste discipliner i *studia humanitatis* var i den italienske renæssance bestemt som grammatik, retorik, digtning, historie og moralfilosofi. Mennesket er udgangspunkt og mål for disse studier, som vi også i dag opfatter som *humaniora*, og i hvilke sproget udgør erkendelsens nøgleredskab.¹⁰

Humanisterne nord for alperne overtog denne tankegang; her havde man i almindelighed større sans for at se forbindelserne mellem den klassiske oldtid og oldkirkens kristendom end i den italienske renæssancehumanisme, hvor det kristne grundlag efterhånden fortonede sig til fordel for den antikke tankeverden. Skriftprincippet er humanisternes metode, deres ideal er sammenfattet i det kildekritiske slagord *ad fontes*, (gå) til kilderne! For dem drejede det sig om at forholde sig kritisk til overleverede skrifter og gennem filologiske studier søge at »rense« de grundlæggende tekster for sekundære elementer, oversættelsesfejl o.lign. Dette forehavende måtte, når genstanden herfor var kristendommens grundtekster, uundgåeligt medføre en nedbrydning af den magt, der lå i kirkens autoriserede bibeludlægning. Populært sagt drev humanisterne bibelstudier, som om Bibelen var et skrift om menneskelige forhold. Af den osmose, der bestod mellem *teologien*, der betyder læren om Gud, og *studia humanitatis*, opstod bibelhumanismen.

Disse spredte pejlemærker må i denne sammenhæng være tilstrækkelige til at bekræfte, at Paul Helgesen kan kaldes bibelhumanist – og reformkatolik. Han forener i sig den modsætning, der skaber spændingen

⁹ Alfred Otto: »Reformkatholicisme«, Kulturhist.Leks.f.Nord.Middelalder, bd. 13 (1968/1981), sp. 696f.; se også Sten Lindroth: »Humanism«, s.st., bd. 7 (1962/1981), sp. 41-46. Kauko Pirinen: Bibelhumanism och reformation. En forskningsoversigt, trykt i Reformationen i Norden, s. 47-60.

¹⁰ Paulus Svendsen: Enhet og mangfold i europeisk kultur, Museum Tusulanums forlag, Kbh. 1980, s. 241-283, med henvisninger. Jan Lindhardt: Middelalderens og renæssancens bibeludlægning, trykt i Hanne Flebo & Hans Jacob Hansen (eds.): ERASMUS. Signalement af europæisk kultur i 1500-tallet. Museum Tusulanums forlag, Kbh. 1982, s. 32-46.

i den kristne humanisme. Denne spænding, der set i et større perspektiv ikke kun er knyttet til reformationens tidsalder, afspejler, at det europæiske menneske »er et væsen i relationer. Til Gud og til sig selv, til verden, historien og medskabningerne«. I den kristne kultur med dens græsk-romerske og jødiske forudsætninger har gudsfrygt og lærdom gensidigt befrugtet hinanden, trangen til orden spillet sammen med trangen til frihed; Jakob Balling har i et kort, men perspektivrigt rids nyligt erindret om, hvor afgørende den komplekse kristne humanisme har præget vesteuropæisk kultur »i den gammeleuropæiske periode, dvs. de tusind år fra ottende til attende århundrede«. ¹¹

Den nordeuropæiske renæssancehumanisme er et vigtigt stadium, og det er en meget gammel vurdering, der næsten har rod i samtiden, at den kulminerede med *Erasmus af Rotterdam*. Han kaldte rammende sin skelsættende græsk-latinske paralleludgave af Det nye Testamente (1516) for *Novum Instrumentum*, det nye redskab. Erasmus havde nyoversat hele Det nye Testamente fra græsk til latin, forsynet de sideordnet opstillede tekster med mange perspektiverende kommentarer og havde derved tilvejebragt en latinsk oversættelse, der mange steder afveg fra kirkens vulgata-tekst. Skriftens ord lod sig tolke på flere måder, Bibelen var blevet et tilgængeligt redskab for andre end det indviede præsteskab. Dette anti-autoritære bibelsyn har haft stor betydning som det personlige udgangspunkt for en række reformatorer, deriblandt Luther. Bibelhumanismen formåede ikke at bevare sin selvstændige profil efter reformationstidens kirkelige omvæltning, men humanistiske træk gjorde sig fortsat gældende. Måden at forholde sig til den hellige skrift på blev, som *sola scriptura*-princippet, indbygget i den evangelisk-lutheranske teologi. Der kan dog ikke herske tvivl om, at det i Danmark var Melanctons tankebaner og ikke Erasmus', der blev videreført efter reformationen. ¹²

Set i forhold til den gamle kirke og til de unge evangeliske prædikanter kan *humanitas christiana*, og her menes især den erasmiansk prægede kristne humanisme, karakteriseres som en *via media*. I løbet af de første par årtier efter Den anden Verdenskrig lagde mange forskere op til en fortolkning, der tillagde humanismen væsentlig større idéhistorisk indflydelse end tidligere antaget, – som »den tredje vej«, der peger videre

¹¹ Jakob Balling: *Kristen humanisme og vesteuropæisk kultur*, trykt i Sigfred Pedersen (ed.): *Menneskesynet*. Gads forlag, Kbh. 1989, s. 145-155.

¹² Gerhard Ebeling: »Sola scriptura« und das Problem der Tradition, trykt i ds: *Wort Gottes und Tradition*, Göttingen 1964, s. 91-143. Martin Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560. Studier i den danske reformationskirke 2*. Kbh. 1987, s. 225-262 passim og s. 389.

end de store cementerede konfessionsretninger, og som den egentlige reformation, *reformatio major*, stillet over for det gængse reformationsbegreb, der reduceres til *reformatio minor*.¹³ Sansen blev skærpet for nogle vigtige, længe oversete sammenhænge. Allerede Huizinga havde påpeget, at ældre tids lutheransk farvede opfattelse af et skarpt modsætningsforhold mellem humanisme og reformation i hvert fald ikke holder stik. Der er mere, der forener end adskiller, og reformationens gennemførelse kan næppe noget sted tænkes uden humanismen som forudsætning.¹⁴

Via media antyder formidling mellem ekstremer, en kritisk sans, men ikke af den grund en vattet og blød mellemvare. Det billede, kilderne giver os af Paul Helgesen, er så afgjort en radikal skikkelse, der søger et balancepunkt mellem tiltrængte reformer af kirken og opretholdelse af værdifuld og værdibærende kontinuitet. Hans optræden og hele personlighed giver ikke anledning til at anvende adjektiver som moderat eller mådeholden om ham.

Men adjektivet *radikal* har unægtelig flere nuancer. Den amerikanske reformationshistoriker Lewis W. Spitz har fat i noget væsentligt med sit generaliserende udsagn om, at »the religion of humanism was itself too moralistic and synergistic to be religiously radical«. Thi radikal i betydningen yderligtgående var den kristne humanisme lige præcis ikke; som det i forbindelse med Erasmus er blevet formuleret af Villy Sørensen, kan man snarere sige, at den søgte at være »radikal i det centrale, hvilket vil sige at gå i dybden snarere end til ekstremer«.¹⁵

En humanistisk indstilling bygger på tillid til den menneskelige *ratio* og til, at mennesket ved handling er i stand til at forandre sin egen virkelighed. Al meningsfyldt – rationel – handling forudsætter en dyb indsigt i sit eget grundlag. En sådan bevidsthed om virkelighedens mange planer peger frem mod en moderne bevidsthed. Den kristne humanisme byggede på en sikker overbevisning om, at en metafysisk centralværdi – Gud – udmærket lod sig forlige med en sådan relativ tilværelsesforståelse.

¹³ Friedrich Heer: Die dritte Kraft. Der europäische Humanismus zwischen den Fronten des konfessionellen Zeitalters. Frankfurt a.M. 1959. H.A. Enno van Gelder: The Two Reformations in the 16th Century. The Hague 1961. Et traditionelt lutheransk synspunkt skinner igennem i P.G. Lindhardt: De to reformationer. Vartovbogen 1968, s. 43-57.

¹⁴ J. Huizinga: Das Problem der Renaissance (1920), trykt i ds.: Parerga, hrsg. von Werner Kaegi, Basel 1945, s. 118ff. – Otto Hermann Pesch (Hrsg.): Humanismus und Reformation – Martin Luther und Erasmus von Rotterdam in den Konflikten ihrer Zeit, Freiburg 1985, giver et indtryk af den nutidige forsknings synspunkter.

¹⁵ L.W. Spitz: The Religious Renaissance of the German Humanists, Cambridge, Mass. 1963, s. 291. Villy Sørensen: Den gyldne middelvej og andre debatindlæg fra 70erne, Kbh. 1979, s. 168.

Paul Helgesens standpunkt opfattet som »overgangsteologi«

Vor viden om Paul Helgesens biografiske data forud for, at han med udnævnelsen i 1519 til »regent« for karmeliterordenens nyoprettede kollegium i København og daglig forelæser, *lector in sacra pagina*, ved universitetet trådte frem som offentlig person, er sparsom. Det første afsnit »Ungdom og Uddannelse« i Oskar Andersens ufuldendte biografi fra 1936 opregner, hvad der lader sig udlede af de bevarede kilder, suppleret med enkelte kvalificerede formodninger.

Det er Oskar Andersens synspunkt, at reformkatholicisme og bibelhumanisme også i Danmark har været »positivt banebrydende« for reformationen i langt højere grad end man efter hans mening var opmærksom på i 1930'erne, og at Paul Helgesen spillede en fremtrædende rolle som talerør for disse bestræbelser; denne synsvinkel havde han allerede anlagt i to mindre arbejder fra 1926 og 1934.¹⁶

Med sin opvækst i karmeliterklostret i fødebyen Varberg, Halland, er det givet, at Paul Helgesen har modtaget sin grundlæggende undervisning i den skolastiske tradition. Bibelhumanismen opstod blandt andet som en reaktion på skolastikkens hele erkendelses- og tankesæt, men hvornår Paul Helgesen har tilegnet sig det nye syn, kan ikke præciseres. Det faktum, at han i 1517 lod trykke sin tale om simoniens fordærv, viser, at han på dette skrifs affattelsestidspunkt må have indtaget en kritisk holdning til kirken, der meget vel kan have været humanistisk farvet. Simoni betyder handel med kirkelige embeder, og det har siden oldkirken været et forkasteligt begreb (det er afledt af beretningen i Ap. gern., 8, 18). Selve skriftet, der er hans tidligst kendte arbejde, er gået tabt, men titlen *De simoniaca pravitate* er tilstrækkelig til at kunne fastslå tendensen i dets indhold. Det kan næppe tænkes offentliggjort uden tilladelse fra ordenens nordiske provincialprior Anders Christensen, hvad der samtidig indicerer en vis reformtendens i ledelsen af den danske karmeliterorden på dette tidspunkt – og det vil sige før, der i Danmark forelå kendskab til Luthers indsigelse mod kirkens praksis. Dette er ikke opsigtsvækkende, men på den anden side heller ikke nogen selvfølge, eftersom ordenens konservative fløj andre steder i Europa

¹⁶ J. Oskar Andersen 1936, s. 7-40; samme: Reformationens Begyndelse og Hans Tausen. Den danske Diakonissestiftelses Aarbog 1925-26, Kbh. 1926, s. 9f. og 48; samme: Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation. Studien der Luther-Akademie, 7. Heft, Gütersloh 1934, s. 33. Denne vurdering er for længst blevet alment accepteret, jvf. de nyeste standardværker, Martin Schwarz Lausten: Danmarks kirkehistorie, 2. udg., Kbh. 1987, s. 150ff.; samme: Reformationen i Danmark, Kbh. 1987, s. 13-18.

indtog en direkte antihumanistisk stilling, hvad der medførte flere sammenstød med Erasmus.¹⁷

Overalt i sine bevarede skrifter er det kirken som helhed, Paul Helgesen forholder sig til, aldrig sin egen orden. Man kan dog ikke forestille sig andet end, at han må have tilhørt observans-bevægelsen, karmeliterordenens reformvenlige fløj. Hans tre år som fortolker af Skriften ved universitetet og prædikant ved domkirken 1519-22 har givetvis haft betydning for de kirkelige reformtankers udbredelse i det akademiske miljø ved Frue Plads – hvor stor er det vanskeligt at vurdere. Der er sket meget i netop disse år, der på personplanet er rige på impulser ude fra: Danske akademikere bringer rejseindtryk hjem og tyske humanister opholder sig kortere eller længere tid i Danmark.¹⁸

Kong Christiern II var sympatisk stemt over for de strømninger, der betonedede nødvendigheden af indre kirkelige reformer, og det er givet, at Paul Helgesen senest 1520-21 er trådt i forbindelse med hofkredse. Oskar Andersen nævner Christiern II.s lovgivning, »der ikke blot blev Udtryk for reformkatolske Tanker, men for udpræget Skriftinteresse« og peger på sandsynligheden af, at den humanistisk interesserede kongelige sekretær, magister Christiern Winter, har haft indflydelse på udarbejdelsen – ja måske ligefrem har transformeret Paul Helgesens skriftudlægning til landets lov!¹⁹ Som hypotese kan dette utvivlsomt diskuteres, men der er rimeligt hold i at antage, at de tankegange, Paul Helgesen var eksponent for, netop i dette korte åremål på én gang har ægget og nydt en vis bevågenhed i landets højeste gejstlige og verdslige kredse.

En række fænomener og institutioner, hvis eksistens der ikke findes belæg for i Skriften, anerkendes i Paul Helgesens værker under henvisning til Helligåndens vejledning eller til kirkens tradition. Det er et vigtigt træk, der bekræfter, at han i sin bibelhumanisme ikke har brudt med katolsk tankegang. Heller ikke Erasmus var så ensidig i sin skriftfortolkning, at han automatisk forkastede alt, der ikke udtrykkeligt nævnes i Bibelen eller hos kirkefædrene. Ifølge erasmiansk tankegang

¹⁷ Skrifter, bd. VII, s. 3. J. Oskar Andersen 1936, s. 37 og 119f. Kaare Rübner Jørgensen: De Hvide Brødre i Helsingør. Helsingør Bymuseums Årbog 1979, s. 32.

¹⁸ Petrus Parvus Rosæfontanus og Matthias Gabler er nævnt blandt flere hos Oskar Andersen 1936, s. 43ff.; danskes ophold i Wittenberg i de nærmest følgende år er opregnet i Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis. Studier i den begyndende reformation*. Kbh. 1954, s. 83, note 27.

¹⁹ J. Oskar Andersen 1936, s. 44ff.; samme om »Christian II.s nye Love og hans kirkelige Standpunkt«, *Overfor Kirkebruddet*, Kbh. 1917, s. 139-202. Om nyere forsknings syn på det omdiskuterede lovgivningskompleks, se Troels Dahlerup: *Ukritiske betragtninger over Christian II.s rigslovgivning. Middelalder, metode og medier*, Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, Kbh. 1981, s. 261-278.

rummer enhver principfast eller dogmatisk indstilling intolerancens fare, og i henseende til kirkeligt ceremoniel og dogmelære sondrede han derfor mellem hvad, der er væsentligt og hvad, der er uvæsentligt for et kristent menneske.²⁰

Den begrebsmæssige uklarhed i en sådan forening af »skrift- og kirkeprincippet« understregede for Oskar Andersen, at Paul Helgesen repræsenterer en *overgangsteologi*, der i det hjemlige miljø på dette tidspunkt dog må have haft en dynamisk og stærkt debatskabende effekt. Det er fristende for eftertiden at betegne den bibelhumanistiske praksis som en »overgangsteologi«, fordi der herved antydes en sammenhæng i udviklingsfaserne, men det bør ikke overses, at termen netop er af retrospektiv natur. Selv om Oskar Andersens hensigt var den modsatte, indebærer en sådan lapidarisk etiket en risiko for at reducere kompleksiteten i datidens tankegang og mentalitet til blot en indskudt bemærkning mellem to – for os – mere væsentlige slags teologi. Historikere lider ofte af »en usalig tilbøjelighed til at fremdrage og understrege alle træk og begivenheder, der »peger fremad««, skrev Erik Arup i sin anmeldelse af *Overfor Kirkebruddet* fra 1917, hvor Oskar Andersen netop roses for sine bestræbelser for at undgå at være bagklog.²¹

I spørgsmålet om viljens frihed, hvor Paul Helgesen afviser gode gerningers automatiske fortjeneste og iøvrigt er på linje med Erasmus i dennes skriftudveksling med Luther 1524-27, kalder Oskar Andersen ham en »virkelig Fremskridtsteolog«, der positivt forberedte lutheranernes evangeliske forståelse. Hans holdning til dette centrale problemkompleks viser klart, at hans virksomhed i begyndelsen af 1520'erne må have været en gerning på reformationsbevægelsens grænselinjer;²² skønt belæggene herfor stammer fra skriftet mod Malmøbogen 1530 og umiddelbart senere skrifter, mente Oskar Andersen at kunne fastslå, at hele

²⁰ Se f.eks. Manfred Hoffmann: *Erasmus and Religious Toleration*. Erasmus of Rotterdam Society, Yearbook Two, Ann Arbor, Mich. 1982, s. 80-106; Cornelis Augustijn: *Erasmus von Rotterdam*, München 1986, s.124ff.; Friedhelm Krüger: *Humanistische Evangelienauslegung*, Tübingen 1986, s.15-19. Jvf. iøvrigt Th. Lyby Christensen: *Paulus Helie og Olavus Petri om bibelens autoritet*, trykt i *Reformationen i Norden*, s.61-75.

²¹ Begrebet »overgangsteologi« bruges også af Niels Knud Andersen, det i note 18 anf. værk, s.82 og 112, samt – med en mere håndfast lutheransk tendens – af P.G. Lindhardt: *Den danske Kirkes historie*, bd. III, Kbh. 1965, s.255. – Ved en tolkning af Christiern II.s såkaldt forehaste religionsforandring »maa man paa det nøjeste undgaa at fortolke den ud fra hvad der senere skete, ja blot meget kort tid efter fandt sted; *efter kirkebruddet* fik alt et ganske andet udseende, end det havde haft, da man endnu, endog uafvidende, stod overfor det«. Erik Arup i HT, 9.Rk., 7. Bd., Kbh. 1919, s.126, optrykt i Arup: *Udvalgte afhandlinger og anmeldelser*, bd. II, Kbh. 1977, s.370.

²² Udtrykket er Kai Hørby's, »Paulus Helie«, *Da. biogr. Leks.*, 3. udg., bd. 6, Kbh. 1980, s.210. J. Oskar Andersen 1936, s.81.

Paul Helgesens nådelære har præget hans undervisning og hans forkyndelse i 1519-22. Alene det faktum, at han ikke tog konsekvensen af sit standpunkt, 'degraderer' ham til »overgangsteolog« sammenlignet med Luther – hvis egen konsekvente stillingtagen dog udviklede sig etapevist i forhold til en konkret situation.

Denne kirkehistoriske rubricering af Paul Helgesen er fremhævet, ikke for at polemisere imod Oskar Andersen, men fordi tankegangen er karakteristisk for lutheransk funderede historikere, og fordi betegnelsen »overgangsteologi« uden videre er blevet anvendt af senere kirkehistorikere om standpunkter, der er evangeliske uden at være specielt lutherske.

Erasmus som inspirator

Håndgribeligt kan Paul Helgesens deltagelse i reformationsårenes debat dokumenteres ved mindst 9 bøger, trykt og udgivet mellem 1526 og 1534; tre af disse er mere eller mindre bearbejdede oversættelser af Erasmus-skrifter, en fjerde er Luthers bedebog på dansk (1526). Hertil må yderligere føjes nogle arbejder, der givetvis har cirkuleret i afskrifter. Alle de 9 trykte bøger er skrevet på dansk, hvad der viser, at han – i lighed med de evangeliske prædikanter – havde til hensigt at få brede kredse af befolkningen i tale. På latin skrev han, foruden den nu tabte tale fra 1517 og et par bevarede brevttekster stilet til gejstlige personer, hele sit historiske forfatterskab. Det omfatter kongerækken *Compendiosa Regum Danie Historia* og den dansk-svenske årbog 826-1415, tidligere kaldet *Chronologia anonymi*,²³ samt *Chronicon Skibyense*, Skibbykrøniken.

At hans dansksprogede publikationsvirksomhed begynder i 1526 er næppe tilfældigt. I det år lempede Frederik I forholdene for evangeliske prædikanter i hertugdømmerne og indgik en alliance med den lutheranske hertug Albrecht af Preussen, beseglet med giftermålet i juni mellem kongens datter Dorothea og hertugen. Denne alliance havde politisk betydning for landets forsvar mod den landflygtige Christiern II, men var samtidig et signal til omverdenen om, at man var på vej mod herredagen i Odense 1527, hvor kirken reelt blev delt i to: Den officielle bispekirke og de tilladte evangeliske »frimenigheder«, som stod uden for bispernes myndighed. I Skibbykrøniken er begivenhederne i juni 1526, som man

²³ Annales 826-1415 er ikke medtaget i Skrifter. Det skyldes, at identifikationen af Paul Helgesen som årbogens kompilator først blev foretaget af Sten Engström: Om tillkomsten av den s.k. Chronologia anonymi. Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala årsbok 1963-64, Uppsala 1966, s. 1-80. En tekstkritisk udgave af årbogen findes i Göte Paulsson (ed.): Annales Suecici medii aevi, Svensk Medeltidsannalistik. Bibliotheca Historica Lundensis XXXII, Lund 1974, s. 374-401, med kommentar s. 202-234.

kan forvente, skildret negativt som endnu et led i lutheriets gradvise udbredelse. Man må antage, at bibelhumanismen i vidt omfang er blevet slået i hartkorn med det lutherske kætteri i disse år; i tiden før 1526 kan det derfor meget vel have været vanskeligt at udgive et skrift som Paul Helgesens oversættelse af Luthers bedebog, hvis forord netop er dateret i juni 1526. Det var også året, hvor »lutheriets gift sneg sig gennem Jylland« og Hans Tausen begyndte sine utvetydige lutherske prædikener.²⁴

Talrige steder i Paul Helgesens skrifter vidner om, at han nærrede stor beundring for Erasmus. Det er derfor oplagt, at omfanget af hans Erasmuslæsning har påkaldt sig interesse.²⁵ Tre skrifter af Erasmus har han oversat eller bearbejdet, nemlig *Institutio Principis Christiani* (1516): *Een christen furstis wnderwiisning oc lære*, i manuskript fra 1522, omarbejdet og trykt i Roskilde 1534; det åbne brev til indbyggerne i Nordtyskland og Ostfriesland (D.Erasmi dilectis in Christo fratribus Germaniæ inferioris et Phrysiæ orientalis, 1530) i manuskriptet *En kort oc Christelig formaning medt en søge underwiisning om then Lutherske Handels vrang och uretsindige willkaar* fra 1532, samt hele den sidste fjerdedel af *Liber de sarcienda Ecclesiae concordia* (1533) i form af bogen *Een kort underwiisning til een christelig foreening och forligelse*, Roskilde 1534.²⁶

I kommentarbindet til Paul Helgesens skrifter er der under de enkelte værker kort redegjort for størsteparten af åbne eller skjulte-citater og anden afhængighed af Erasmus' forfatterskab, og supplerende tilføjelser er siden givet af Hans Peters.²⁷ Heraf ses, at Paul Helgesen har læst og benyttet en række Erasmusskrifter fra 1522 til 1533, foruden naturligvis hans epokegørende græsk/latinske udgave af Det nye Testamente, der i 1522 allerede forelå i tre udgaver. Kai Hørby har i 1972 påvist begrebsmæssig affinitet mellem en række formuleringer i Skibbykrøniken og Erasmus' berømte bog om den kristne fyrstes opdragelse; jo flere tråde, der kan knyttes, des tydeligere underbygges det åndelige slægt-

²⁴ Skrifter, bd. VI, s. 107ff.; Heises oversættelse, s. 111-115. Martin Schwarz Lausten: *Reformationen i Danmark*, Kbh. 1987, s. 33f.

²⁵ Et nyttigt overblik er tilvejebragt af Hans Peters: *Hvilke skrifter af Erasmus af Rotterdam har Paulus Helie læst?* Kirkehist. Saml. 1969, s. 50-77; emnet er tillige udførligt behandlet af samme forfatter i et upubliceret speciale i historie: *Paulus Helies forhold til Erasmus af Rotterdam*, Kbh. univ. 1967.

²⁶ Skrifter, bd. I, s. 3-160; bd. V, s. 93-256; bd. V, s. 1-92; bd. V, s. 257-322. Om samtidens opfattelse af oversættelser og bearbejdelser, se Skrifter, bd. VII, s. 201-222, og Allan Karker: *Da Christiern Pedersen udskrev Bibelen*, trykt i *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*, Festskrift til Poul Enemark, Århus 1983, s. 327-341.

²⁷ Skrifter, bd. VII (1948) er udgavens kommentarbind. Hans Peters 1969 (note 25), s. 75ff.

skab, der er givet allerede med Paul Helgesens begrundelse for at oversætte Erasmus' bog til kongen.²⁸

Som en sådan tråd kan en enkelt sætning her i al korthed drages frem. I Erasmus' gensvar på Luthers *De servo arbitrio*, Om den trælbundne vilje, varieres Erasmus' centrale standpunkt omtrent som et ledemotiv: Striden drejer sig ikke om Skriften, men om Skriftens fortolkning. Erasmus' bog er udstyret med den ejendommelige titel *Hyperaspistes*, et konstrueret adjektiv for »den stærkt skjoldbevæbnede« diskussion af synspunkter; hoveddelen heraf forelå trykt i marts 1526 i Basel, og endnu samme år udkom bogen tillige i Antwerpen, Kraków og Paris.²⁹

Flere steder hos Paul Helgesen spejles Erasmus' nøglesætning, eksempelvis i formuleringen: »... oc thet er tha icke Guds ord wij trette om, men Guds ords clare oc christen mening«, i *Svaret til Hans Mikkelsen*. Denne bog blev afsluttet i Odense 1526 på lørdagen før den første søndag i advent og blev, uden forfatternavn, trykt det følgende år i april i Rostock. Den udsendtes som »alle christne Dansche mendts« protest mod lutheriet, der her bliver kædet sammen med faren fra Christiern II.s eksil. Det citerede erasmianske synspunkt fik i 1527 direkte politisk betydning i forbindelse med herredagen i Odense. Her kom det til at bestemme de katolske prælaters indrømmelse af evangeliets forkyndelse efter Skriften, idet de samtidig hævdede, at lutheranerne netop ikke havde Skriften med sig.³⁰

Dette eksempel viser hvor godt, Paul Helgesen har fulgt med i publikationsstrømmen sydfra, og hvor hurtigt han har evnet at integrere brugbare synspunkter i sine egne arbejder.³¹

Paul Helgesens læsning af Luthers skrifter

De tidligste vidnesbyrd om Paul Helgesens kendskab til Luthers virksomhed og tanker er behæftet med nogen usikkerhed. Det drejer sig i første række om et brev til hans foresatte Anders Christensen i 1521, der kun

²⁸ Kai Hørby: Skibbykrønikens politiske tendens, trykt i Festskrift til Povl Bagge, Kbh. 1972, s. 109-128. Skrifter, bd. I, s. 6 ff., Paul Helgesens fortale til Christiern II, dateret 1522 24. januar.

²⁹ Erasmus formulerede sætningen allerede i *De libero arbitrio* (Om den frie vilje) 1524, men af andre steder i *Svaret til Hans Mikkelsen* ses, at Paul Helgesen må have læst *Hyperaspistes* I, før han skrev dette skrift; se også note 31. Erasmus: *Ausgewählte Schriften*, hrsg. von Werner Welzig, Bd. IV, übersetzt von Winfried Lesowsky, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1969, indeholder begge Erasmusskrifterne på latin og tysk.

³⁰ Skrifter, bd. II, s. 53. J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeåret i dansk Reformationshistorie? trykt i Festskrift til Kr. Erslev, Kbh. 1927, s. 239 f., note 5. Erik Sjøberg: Odense-privilegiet af 1527, HT, 12.rk., bd. 2, Kbh. 1967, s. 337-362.

³¹ Hans Peters 1969 (note 25), s. 65.

kendes fra en omtale hos biskop Hans Poulsen Resen i 1617. Heri skal Paul Helgesen have forsvaret sig imod adskilliges mistanke for at være lutherske sympatier.³²

Ifølge Skibbykrøniken var pavelige legaters virksomhed i Danmark medvirkende til at berede jorbunden for »lutheriet« (A. Heises for-danskning af »Lutheranismus«) ved deres salg af afladsbreve, hvorved de lærte folk at synde uden frygt. Formuleringen findes under 1502 om Dr. Hermanns virksomhed, »tunc primum aperta fuit Lutheranismi fenestra« (hvor vinduet første gang åbnes mod lutheriet), og under 1517, om Arciboldus' ophold.³³

Så tidligt som selve teseåret 1517 er der ingen vidnesbyrd om kendskab til Luther i Danmark. Den anonyme Roskildeårbog 1448-1549 anfører under 1518, at den første tidende om Morten Luther dette år kom til Danmark, men denne påstand støttes ikke af andre kilder.³⁴ Petrus Parvus Rosæfontanus (Peder Lille fra Roskilde) havde under et studieophold i Tyskland hørt om både Luther og Melancton, dvs. i deres egenskab af bibelhumanistiske teologer inden for romerkirkens rammer, og beretter begejstret herom i et brev fra december 1519 til Henrik Smidt i Malmø (trykt februar 1520). Sådanne efterretninger kan muligvis have bidraget til Christiern II.s ønske i oktober 1520 om at indkalde en bibelkyndig kapellan fra Wittenberg til at prædike evangeliet; kongens nære slægtskab med de lutherske kurfyrster af Sachsen, Friedrich og Johann, der var hans morbrødre, bør nok heller ikke lades ude af betragtning. Efter indbydelse ankom præsten Martin Reinhard i december 1520. Ved sin immatrikulation ved universitetet i København må han umiddelbart have fået personlig kontakt med Paul Helgesen, men pålidelig efterretning herom har vi ikke.³⁵

Luther var i juni 1520 blevet truet med bandlysning af paven, og tonen i hans kirkekritiske skrifter blev i løbet af efteråret markant skarpere. Frem til årsskiftet 1520/21 er der næppe tvivl om, at Paul Helgesen har følt sympati for hans virke; *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*, der åbenlyst angreb kirkens forvaltning af nadveren og andre sakramenter, udkom i oktober 1520, og læsningen heraf må have fremkaldt kraftige

³² Skrifter, bd. VII, s. 16.

³³ Skrifter, bd. VI, s. 69 og 75; Heises oversættelse, s. 43 og 55. Heises udtryk »Lutherie« har dækning i flere af Paul Helgesens danske skrifter.

³⁴ Roskildeårbogen, H. F. Rørdam, ed. (note 2), s. 343. J. Oskar Andersen 1936, s. 45. Bo Ahlberg (note 5), s. 28-43.

³⁵ Petrus parvus' brev er oversat af Vilhelm Andersen: Tider og Typer af dansk Aands Historie, Erasmus I, Kbh. 1907, s. 105ff. A. Heise (note 6), s. 273-300. J. Oskar Andersen 1936, s. 45 og 93. – A. Huitfeldts omtale af Paul Helgesen, der er citeret ovenfor s. 227, er anbragt i forbindelse med hans beretning om Martin Reinhard i København 1520.

forbehold i Paul Helgesens stillingtagen. Fra *Svaret til Hans Mikkelsen* (1527) kender vi hans (senere) mening om dette centrale Lutherskrift, »... wdi hwilcken hand [Luther] bruger all then løgen oc sckalckhedt som kand i then handell brwgis...«³⁶

I februar 1521 blev en offentliggørelse af bandbullen imidlertid forbudt i Danmark af Christiern II. Frem til bullens pavelige og kejserlige stadfæstelse på rigsdagen i Worms nogle måneder senere har de danske forhold været præget af kongens tilsyneladende interesse for bibel-humanistiske/lutherske tanker. Det københavnerophold, som Luthers medarbejder Andreas Karlstadt aflagde i maj-juni, må sættes i forbindelse hermed, men netop i løbet af disse sommeruger kølnedes den interesse, kongen havde lagt for dagen. Forandringen i majestæten sindelag har været brat, hvis man skal tage Karlstadts lettelse ved at være sluppet uskadt ud af Danmark bogstaveligt.³⁷ Næppe væsentligt senere end sommermånederne er bandbullen mod Luther blevet offentligt kendt i Danmark. Kongen måtte af politisk-økonomiske årsager forblive på god fod med sin svoger, den katolske kejser Karl V, som han netop i juni 1521 havde besøgt i Flandern og rykket for sin tilgodehavende medgift.

Brevet til Anders Christensen hører, ifølge Resens referat fra 1617, hjemme i august 1521, og denne datering af et behov hos Paul Helgesen for at markere et forbehold over for sin hidtidige interesse for Luthers skrifter virker derfor såre tilforladelig. Som det fremgår, er det en grundlæggende vanskelighed at skulle bestemme grad og omfang af Lutherlæsningens betydning ud fra udsagn, der alle er skrevet *efter* at Paul Helgesen (officielt) har taget afstand fra ham!

Det er den norske kirkehistoriker Kristen Valkners antagelse, at det skrift, Paul Helgesen påbegyndte en dansk oversættelse af efter ordre fra Christiern II en gang i 1520, ikke var Machiavellis *Il Principe* (et gæt, der har gammel hævd i forskningen), men derimod det vigtige Lutherskrift *An den christlichen Adel deutscher Nation*, der udkom i august 1520.³⁸ Det

³⁶ Skrifter, bd. II, s. 35, lin. 6-11; jvf. også s. 30, lin. 9, og registret, bd. VII, s. 325. Torben Christensen: *De captivitate Babylonica* og Peder Laurentsens sakramentopfattelse, trykt i *Evangelium og sakramente, Studier i Luthers De captivitate Babylonica*, Festskrift til K. E. Skydsgaard, Kbh. 1962, s. 136-152.

³⁷ Det følgende år indtrådte bruddet mellem Karlstadt og Luther, se f.eks. Ronald Sider om Karlstadt, i Hans-Jürgen Goetz (ed.): *Radikale Reformatorer*, München 1978, s. 21-29.

³⁸ Kristen Valkner: *Paulus Helie og Christiern II. Karmeliter-kollegiets opløsning*. Oslo 1963, s. 38. (En berettiget kritik af bogen blev fremført i Erik Sjøbergs anmeldelse i HT; 12. rk., bd. 3, s. 305-308). Machiavelli-tesen er lanceret af Chr. Olivarius: *De vita & scriptis Pauli Eliæ Carmelitæ, vulgo Povel Vendekaabe*, Hafniæ 1741, s. 48f., jvf. Engelstoft (note 51), s. 57.

passer kronologisk med Christiern II.s »lutherske raptus« 1520-21; hans skæbnesvangre prædiken for kongen Skt. Hans dag 1522 sættes i forbindelse med et formodet ønske hos denne – der i mellemtiden havde erfaret, at Paul Helgesen i stedet for den kongeligt bestilte oversættelse havde oversat Erasmus' *Institutio principis christiani* – om at vide, hvad Paul Helgesen egentlig mente om Luther. Denne antagelse, der er overtaget af P.G. Lindhardt,³⁹ men iøvrigt ikke har vundet megen genklang, er – i lighed med Machiavelli-tesen – rent gætteværk. Valkner føler selv besvær med at forklare, at Paul Helgesen kunne nå at oversætte »nogle quaterne«, nogle kvartark, før han blev betænkelig ved, at bogen »meer lærde at gøre synd, en at bedre ...«, eftersom *An den christlichen Adel* ikke er noget omfangsrigt skrift. Et tilsvarende besvær må dog føles ved et forsvar af formodningen om, at det har drejet sig om Machiavellis lidet kristeligt-etiske manuskript. Iøvrigt er det ikke rimeligt at argumentere med hvor store dele, Paul Helgesen oversatte før han brød af, eftersom enhver fornuftig oversætter har læst sit forlæg til ende, før han begynder at oversætte.

Luther-tesen er alt i alt en lige så plausibel mulighed – med det lille forbehold, at et tysksproget skrift dog næppe havde samme krav på en oversættelse i højere verdslige kredse i Danmark som et romansksproget.⁴⁰

Lutherlæsningens »ophør«

I det bevarede brev til lundekannikken Peder Iversen, 1524 3. november, hævder Paul Helgesen at være ophørt med at læse Luthers skrifter efter fremkomsten af den pavelige bulle, men angiver tillige sin egen mangel på tid som årsag.⁴¹ Dette udsagns bogstavelighed sætter Oskar Andersen et spørgsmålstegn ved, da Paul Helgesen tidligst i 1522 kan have læst og oversat Luthers *Eyn bett buchlin* (Betbüchlein).⁴² Imidlertid anerkendes bullerne først officielt i Danmark ved herredagens åbne brev af 1524 28.juni, der udvidede det forbud mod luthersk lære, der 1523 3.august

³⁹ Skrifter, bd. VI, s. 110f.; Heises oversættelse, s. 117. P.G. Lindhardt (note 21), s. 266f. Aage Kragelund: Den humanistiske renaissance og antikken, Berlingske Leksikon Bibliotek 113, Kbh. 1976, s. 212.

⁴⁰ Skrifter, bd. I, s. 5, lin. 14. Valkner (note 38), s. 46. – J. Oskar Andersens forslag om et ikke nærmere bestemt agitationsskrift for kongens politisk-militære krav på Sverige er ligeledes baseret på gætteværk, se J. Oskar Andersen 1936, s. 109.

⁴¹ Brevet er bevaret i en afskrift. Skrifter, bd. I, s. 178; Heises oversættelse, tillæg II, s. 197f.

⁴² J. Oskar Andersen 1936, s. 69. Das Betbüchlein udkom i juni 1522, Paul Helgesens oversættelse i 1526.

var formuleret i Frederik I.s håndfæstning,⁴³ flere steder i senere skrifter vidner imidlertid om, at Paul Helgesen i et vist omfang må have holdt sig à jour med kætteren Luthers produktion, hvad Niels Knud Andersen har fundet meget sigende for Paul Helgesens forhold til sin pave. Kristen Valkner har opfattet brevets verbum *lego* som (fore)læsning af Luther ved kollegiet og ikke Helgesens private lekture; det er en besnærende mulighed, der fortjener at sættes i en større sammenhæng: hvor tidligt har Luthers skrifter fundet vej til katederet ved universiteter og kollegier uden for Tyskland?

Brevet til gammelkatolikken Peder Iversen er et selvforsvar og levner ingen tvivl om forfatterens standpunkt: »Orthodoxus sum, non hereticus, Paulus uocor, non Lutheranus« (Retroende er jeg, ikke kætter. Paulus kalder jeg mig, ikke lutheraner);⁴⁴ men det er interessant ved at sondre mellem det hos Luther, som kan billiges, og det kætterske, der tages udtrykkelig afstand fra. Herved dokumenterer Paul Helgesen en velovervejjet og – med et moderne udtryk – saglig indstilling midt i et ellers ophedet debatklimate. Det, han hér fastholder sin billigelse af – »uehementer proba« (jeg billiger i høj grad), siger han endda – er de steder, hvor Luther er i overensstemmelse med kirkefædrene og så at sige taler som god (reform)katolik. Paul Helgesen har selv præciseret dette i den trykte tilegnelse, dateret 1526 15.juni, til sin åndsfælle Oluf Nielsen Rosenkrantz af *Een cristelig underwysningh* (Rostock 1526), oversættelsen af Luthers *Betbüchlein*, med opfordring til at læse bogen »icke for Luthers skyld, eller hans lerdom, som findis heer icke vdti, men for Ihesu Christi lerdom skyld...«⁴⁵

Paul Helgesens redelige sondring selv i situationen efter 1524 28.juni, hvor han var udsat for almindelig mistanke for at være kryptolutheraner, er modig og minder atter om Erasmus; »redelighed«, *probitas*, er iøvrigt et vigtigt begreb i den erasmianske *humanitas*. Det stereotype lutheranske billede af Erasmus – og for så vidt af reformkatolske bestræbelser generelt – fokuserer netop på fejheden. Det er en helt urimelig dom. I tidsaldrer,

⁴³ Samling af Danske Kongers Haandfæstninger. Aarsberetninger fra Geheimearchivet, II, Kbh. 1856-58/1974, s. 71. Skrifter, bd. VII, s. 21; Heises oversættelse, s. 195. Der har været fremsat formodninger om, at Paul Helgesen skulle have andel i affattelsen af klagepunkterne mod Christiern II, og dermed indirekte i Frederik I.s håndfæstning, se C.O. Bøggild-Andersen: Nogle Skibykrønike-problemer, HT, 11.rk., bd. 5, Kbh. 1956, s. 99f.; Kai Hørby (note 28), s. 119.

⁴⁴ Niels Knud Andersen (note 18), s. 82. Valkner (note 38), s. 43. Skrifter, bd. I, s. 178, lin. 2. Ibid., s. 183, lin. 4-6; Heises oversættelse, s. 205.

⁴⁵ Skrifter, bd. I, s. 177, lin. 19-24. Ibid., s. 189, lin. 24-29; på s. 188, lin. 17 ff., har Paul Helgesen anledning til at kommentere nogle ikke nøjere angivne klager over, at han tidligere skulle have prædiket mod Luther, hvor han nu siger ham imod.

hvor ekstremerne er trukket hårdt op over for hinanden, fordres der personligt mod til at nægte at vælge og frit at markere en nøgtern stillingtagen.⁴⁶

Luthers skriftforståelse harmonerer et langt stykke af vejen med Paul Helgesens egen opfattelse, og det vedgår han samtidig med, at han ser opløsning og anarki som klare konsekvenser af Luthers fortolkninger, fordi de er mere respektløse over for traditionen end godt er. For at kunne forstå hans ræsonnement må man være opmærksom på, at kirken som institution har sakramental karakter. Hvor det kirkelige embede udøves på rette måde, sætter det i kraft af traditionen det kristne menneske i sand frihed, nemlig den frihed, der består i at følge Guds vilje. Dér, hvor det kirkelige embede korrumpere og krænkes af misbrug, har traditionen ikke længere kraft og myndighed over for det kristne menneske, – det er ofte fremhævet hos Paul Helgesen selv. Men det betyder ikke, at der skal kastes vrage på hele traditionen, thi det ville være ensbetydende med krænkelse af det kirkelige sakramentarium. Heri ligger en del af forklaringen på, at Skibbykrøniken fra 1526 benævner Frederik I som *sacrilegus rex*, »den kirkerøverske konge«. Den tradition, kirken er bærer af som den sande og rette normgiver for kristenheden, var truet af en så konsekvent skrifteologi som den evangelisk-lutherske. Paul Helgesen frygtede, at den frihed, den enkelte kristne bibellæser blev stillet i i forhold til kirkens autoritet, kom til at gælde for hele samfundet og for de verdslige magthavere; hvis dette blev tilfældet, ville hele civilisationens fælles værdigrundlag være skredet og vejen banet for egennyttig ugudelighed og lovløshedens tyranni.

Paul Helgesens opfattelse af de lutherske tanker

Skibbykrønikens forfatter tager klart afstand fra, hvad man kan kalde det lutherske menneskesyn. De første antydninger af en egentlig karakteristik af lutheransk praksis, der står at læse i krøniken, hæfter sig ved det værdisammenbrud, de kætterske tanker »under påskud af evangelisk

⁴⁶ J. Oskar Andersen 1936, s. 120, anfører andre eksempler på, at Paul Helgesen ikke manglede personligt mod. Bruce Mansfield: *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus, c. 1550-1750*. Univ. of Toronto Press 1979, s. 99 og 298. – Et vigtigt grundlag for den lutherske traditionsdannelse er Luthers *Tischreden*, der ikke er skrevet af ham selv, men er en antologi af samtaler, nedskrevet af en lille halv snes disciple i løbet af de sidste 15 år af Luthers liv. I mange (ofte forkortede) udgaver fra de sidste par hundrede år ses udtalelserne om den snu og feje Erasmus anbragt i et afsnit, der f.eks. kan have overskriften: »Tischreden D. Martin Luthers von Schwärmern, Rotten und Secten, so sich wider D. Martin Luthern gelegt haben«(!).

frihed« indvarsler.⁴⁷ At almuen i den tyske bondekrig 1524-25 dristede sig til opsætsighed mod fyrster og adel, tilskrives denne indflydelse. Hvad Luther selv lod offentliggøre om sit syn på bondekrigen, er derimod ikke antydet hos Paul Helgesen.

Hans opmærksomhed var i særlig grad henvendt på, hvad han anså for at være den lutherske skriftforståelses tilskyndelse til oprør mod verdslig øvrighed. Dette syn spiller en vigtig rolle for hans kritik, naturligvis som skræmmebillede i hans *Svar til Kong Gøstaf [Vasa]*, 1528, men han advarer også i det tabte *Sendebrev til hr. Tyge Krabbe om Luthers handel*, 1526, og i *Svar til Hans Mikkelsen*, skrevet 1526. »Aff thet Lutherij som nw oprobis fødis all wlydelsse«.⁴⁸

Det er sikkert sådanne advarsler, han hentyder til mod slutningen af Skibbykrøniken, hvor den sjællandske adel i sommeren 1534 får Guds straf for sine lutheranske sympatier at føle i form af »menigmands oprør og ulydighed, [...] en frugt af lutheriets prædiken« (»Nec alius secutus est predicati Lutheranismi fructus, quam communis uulgi rebellio et inobedientia...«).⁴⁹

Han fordømmer oprør mod den verdslige øvrighed. Heri stemmer han overens med det lutherske synspunkt, som det blev formuleret af Luther i *Von weltlicher Obrigkeit* fra 1523, men begrundelserne er forskellige. Luther skelnede i paulinsk tradition mellem lov og evangelium, mellem det verdslige og det åndelige regimente, der ikke bør blandes sammen; Paul Helgesens indsigelse mod oprør lader sig derimod ikke begribe ud fra en binær tænkemåde.

Som tidligere omtalt lader han i vid udstrækning Skriftens ord være vejledende, suppleret af vedtagen tradition på punkter, der ikke er omtalt i Bibelen. Anvendt som livsvejledning vil en sådan tankegang være mere åben end den lutherske, fordi den fordrer et element af tolkning fra sag til sag, men dermed er den også mere åben for misbrug. Tankegangen minder om begrebet *aequitas*, rimelighed, inden for retsplejen, forstået som lovens ånd – i (komplementær) modsætning til dens bogstav. Den rummer en større sans for helhed end en verdensfortolkning i binære begreber, men i praksis stiller den høje krav til konsensus mellem alle involverede parter, – det vil i denne sammenhæng sige mellem den verdslige øvrighed og folket. Problemet stiller sig således: Hvilke social-

⁴⁷ Skrifter, bd. VI, s. 80 og 106; Heises oversættelse, s. 63 og 109. Jvf. også Skrifter, bd. III, s. 240 (Mod Malmøbogen, 1530), hvor Paul Helgesen anfører, at de tyske bønder dyrt kom til at betale, at de under skin af kristen frihed lod sig bedrage til ulydighed af de lutherske tanker.

⁴⁸ Skrifter, bd. II, s. 66.

⁴⁹ Skrifter, bd. VI, s. 145; Heises oversættelse, s. 181.

etiske værdier i den tradition, der ikke er nedfældet i Skriften, er man enig om?

Bibelhumanisterne med Erasmus i spidsen søgte at sikre en sådan konsensus gennem de – med forsæt – ikke synderligt systematiserede retningslinjer i *humanitas* og *philosophia Christi*. Nøglebegreberne heri, *pietas* (kristen tro) og *eruditio* (viden, dannelse, lærdom), var ikke modsætninger, men gensidigt afhængige begreber for det kristne menneske. Som Paul Helgesen udtrykte det i mindeordene over Peder Skotte i Skibbykrøniken: »Itaque desyderantur hec in omnibus, et pia eruditio, et erudita pietas« (Det savner man derfor hos alle: På én gang gudsfrygtig lærdom og lærd gudsfrygt).⁵⁰ Snarere end menneskets synd og Guds nåde er kristendommens kerne at finde i det social-etiske budskab i Jesu bjergprædiken. Tankegangen, både hos Jesus (Matth. 5-7) og bag de erasmianske humanisters fremhævelse af denne del af evangeliet, er meget fjern fra formalisme og entydige læresætninger. Humanisternes kristendom ligner mest vejledning for troende, ansvarsbevidste og oplyste individer, og syndsbevidstheden indtager ikke nogen afgørende plads.

Ifølge den lutherske tankegang betyder den humanistiske opfattelse imidlertid, at Skriften (mis)bruges som en lovbog, der skal efterleves. På luthersk betyder evangeliet nåde og tilgivelse, trøst for samvittigheden efter at menneskets egen synd og Guds vrede er erkendt.⁵¹ Hér afdækkes den grundforskel mellem *theologia* og *studia humanitatis*, som humanisterne med al deres lærdom foretrak at se indgå i et frugtbart osmotisk forhold.

Af historikere må det kræves, at de søger at skelne mellem Luther selv og den lutherske tradition. Luthers meninger og hele virkelighedssyn er i reglen langt mere differentierede end den form, hvori de ofte for klarheds og/eller nemheds skyld bliver refererede. Den lutherske tradition er opstået og har videreudviklet sig på grundlag af hans tanker, men selvsagt helt uden for hans indflydelse.

Hos Luther rangerer den menneskelige fornuft, *ratio*, højt. Han giver flere steder udtryk for, at den hører til Guds bedste gaver til mennesket. Så langt følges Luther med humanisterne. Med profeten Esajas er Luther

⁵⁰ Skrifter, bd. VI, s.82; Heises oversættelse, s.67. Om *aequitas*, se Guido Kisch: Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit. Studien zum humanistischen Rechtsdenken. Basel 1960. – En stadig læseværdig indføring i erasmiansk humanisme er Otto Schottenloher: Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform. Ein Beitrag zum Verständnis seiner geistigen Entwicklung. Münster 1933. C. Augustijn (note 20) leverer en almen introduktion med gode litteraturhenvisninger.

⁵¹ Se f.eks. Steffen Kjeldgaard-Petersen: Lov og evangelium – en luthersk sondring? Fønix, 9. årg., Kbh. 1985, s. 163-175. C. T. Engelstoft: Paulus Eliæ, HT, 2.Rk., bd. 2, Kbh. 1848, s. 49, påpegede, at Paul Helgesen manglede den augustinske syndsbevidsthed, der tyngede og drev Luther.

enig i, at fornuften er underordnet troen, ikke omvendt. Uden troen, ved den menneskelige fornuft alene, er det meningsløst at prøve at skabe gode forhold på jorden. Den menneskelige fornufts grænser viser sig uhjælpeligt i menneskets forhold til Gud. Her leder fornuften vild og fører til moralisme, der er djævelens hore. Den menneskelige fornuft er os en stor hjælper, men over for Guds åbenbaring i Skriften er den kun som en kærte i solen.⁵²

Paul Helgesen, og humanisterne med ham, ville næppe være uenig i Luthers syn på den menneskelige fornuft, men alligevel ville det hos dem lyde anderledes. Deres tillid til menneskets evner var større og ikke så snævert knyttet til synd-nåde-tankegangen. Erasmus forudså splid og menneskelig lidelse vokse ud af så stringente og uforsonligt formulerede tanker som Luthers. Paul Helgesen, der som Erasmus var part i sagen, har på hjemlig grund og med et sideblik på hvad der hændte i Tyskland frygtet for, hvad der ville følge i kølvandet på lutheranernes måde at læse og forkynde Bibelen på, – deres måde at fortolke livet og verden på, ville vi sige med en vending af nyere dato.

Ugudelighed, menneskelig egennytte og lovløshedens tyranni malede Paul Helgesen på Skibbykrønikens blade, fordi han som humanist havde dybere interesse for samfundsmæssige forhold end Luther. Mennesket er i centrum i Luthers teologi, fordi Gud elsker mennesket og sendte sin søn i et menneskes skikkelse og lod ham dø for vore synders skyld. Luther havde selv humanismen som baggrund, men han måtte nødvendigvis lægge afstand til et menneskesyn, der for ham at se reducerede Gud. Af denne grund kunne han – groft sagt – overlade samfundsordenen og al verdslig jurisdiktion og magtudøvelse til øvrigheden, thi den er et jordisk sindbillede på Guds almagt og er derfor absolut ukrænkelig. Dette er en konsekvens af hans teologi, som han selv i flere konkrete sammenhænge drog, og som i statsmagts hånd *kan* misbruges til at legitimere diktatur, krigsindustri, racediskrimination og alt menneskefjendsk og ukristeligt djævelskab.

⁵² En overskuelig fremstilling er givet af Lewis W. Spitz: *Luthers Bedeutung als Gelehrter und Denker für den anthropologischen Realismus*, trykt i L.W.Spitz (ed.): *Humanismus und Reformation als kulturelle Kräfte in der deutschen Geschichte. Ein Tagungsbericht*. Berlin 1981, s. 3-42. Det tidsbundne i Luthers tanker er forsøgt indkredset af Thorkild C. Lyby: *Luthers syn på forholdet mellem kristendom og samfund*, trykt i *Reformations-perspektiver*, Acta Jutlandica LXII:3, Teologisk serie 14, Aarhus 1987, s. 9-46.

Paul Helgesens frafaldne disciple

Som det indledningsvist er anført, blev Paul Helgesen i den tidlige lutheranske historieskrivning karakteriseret som en forløber for den danske reformation. Han var den, der først forkyndte evangeliet på rette måde, men siden vendte om og skrev imod prædikanterne.

Mange af de evangeliske prædikanter øst for Storebælt var i deres udgangspunkt stærkt præget af bibelhumanismen. De havde enten været Paul Helgesens disciple i karmeliterkollegiet i København eller på anden vis haft kontakt til ham i de vigtige år omkring 1520. Men de gik skridtet videre og brød i 1520'ernes anden halvdel med romerkirken. Linjerne fra det lutheranske Wittenberg gik endnu omkring 1530 tydeligst til Jylland og Viborg-reformatorerne. Niels Knud Andersen har i sin klassiske disputats fra 1954 vist, at det østlige Danmark, centreret om København og Malmø, via de nordtyske handelsbyer modtog væsentlige impulser fra den mere social-radikale reformation i Sydtyskland. Først hen imod midten af 1530'erne kan man tale om, at det lutherske præg slog igennem i malmølitteraturen.⁵³ I sit svar på Malmøbogen, der er skrevet i foråret 1530, viser Paul Helgesen et sted sin fornemmelse af indbyrdes uenighed mellem »the som scriffue ij Malmø« og »the som scriffue wdi Wijborg«. I Malmø synes den verdslige øvrigheds rolle helt frem til 1533 at have været udlagt inden for rammerne af det bibelhumanistiske skriftprincip; først med Peder Laurentsens skrift *En stacket vnderuisning aff Gudz egne ord och den hellige skrift*, Malmø 1533, er der tegn på, at den lutherske to-regimente-opfattelse så småt er ved at gøre sig gældende.⁵⁴

De synspunkter, Paul Helgesens forhenværende disciple forkyndte, synes han at have opfattet som en kættersk epidemi, der havde Luther som ophavsmand. På det anførte sted i Svaret på Malmøbogen beder han om, »att the som handle og tractere thette ny euangelium wille først fordragis emellom seg selfue, oc siiden fugte mod oss«. Han sonderer sjældent mellem forskellige afarter af det nye kætteri; således røber den satiriske liste over Luthers åndelige forfædre og disciple, der findes i

⁵³ Niels Knud Andersen (note 18), s.112, s.128, et passim. Ole Grell: Det verdslige øvrighedsbegreb, som det fremtræder i Malmølitteraturen 1530-1536, trykt i Kirkehist. Saml. 1981, s.7-28; ds.: The City of Malmø and the Danish Reformation, Archiv für Reformationsgeschichte 79, Gütersloh 1988, s.311-339.

⁵⁴ Skrifter, bd. III, s.194. Det må dog tilføjes, at den verdslige øvrighed ikke indtager nogen fremtrædende plads i malmølitteraturen som helhed; se iøvrigt Martin Schwarz Lausten (note 24), s.70-86. – Frans Vormordsen er ridset op i Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken 1537-1559. Studier i den danske reformationskirke 1, Kbh. 1987, s.109-128.

Biskoppernes gensvar til de lutherske artikler, 1530/31, ikke nogen interesse for eller viden om reformatorernes indbyrdes uenigheder.⁵⁵)

En række af de frafaldne disciple præsenteres indsigtfuldt og polemisk i Skibbykrøniken som lovende unge mennesker, der »forvandlede næsten til ulve« (»... pene in lupos uersi...«), skuffede Paul Helgesen dybt og endda føjede spot til skade derved, at deres kætterske rygte smittede af på hans eget omdømme (under 1519). Flere af dem var uægte præstesønner, hvad der i krøniken nærmest får præg af prædestination for et luthersk sindelag (under 1526). Navnlig får de to forhenværende karmelitermunke Peder Laurentsen og Frans Vormordsen i »røverhulen« Malmø en hård medfart i Skibbykrøniken, måske fordi de to i særlig grad havde skuffet Paul Helgesens forventninger.⁵⁶

Endnu i brevet til kannikken Peder Iversen af 1524 3. november, kunne han skrive: »Jeg har unge mennesker, der sætter stor pris på mig; de ville ikke tåle, at min klædning uden videre sønderrives, endsige da mit rygte eller navn«. ⁵⁷ Med disse selvsikre ord fremholder Paul Helgesen de unge mennesker næsten som sit pant på fremtidens nødvendige reformer over for kirkens repræsentant. Sammenholdes de med den bitre sætning i Skibbykrøniken: »For disse døgenigtes skyld måtte broder Paul Helgesen høre ilde hos mange...«, ⁵⁸ er det åbenlyst, at der er indtrådt en afgørende forandring i hans opfattelse. Hvor disciplene tidligere støttede ham, støtter han nu ikke længere dem.⁵⁹ Deres opfattelse af, hvilke reformer der var nødvendige, havde ført dem ud i periferien af kirkens fællesskab – det fællesskab, som Paul Helgesen ikke under nogen omstændigheder ønskede at se prisgivet. Læremesteren var blevet taget på ordet af sine tidligere disciple og stod nu som forsvarer af hele den kirke, som han tidligere angreb væsentlige dele af.

⁵⁵ Skrifter, bd. IV, s. 118.

⁵⁶ Skrifter, bd. VI, s. 80f.; s. 108; s. 115f.; Heises oversættelse, s. 63ff.; s. 112f.; s. 125ff.

⁵⁷ Skrifter, bd. I, s. 183; Heises oversættelse, s. 206.

⁵⁸ Skrifter, bd. VI, s. 81 (under 1519); Heises oversættelse, s. 64. De disciple og lærere, der havde været knyttet til karmeliterkollegiet, men som »faldt fra den rette tro«, var ifølge Skibbykrøniken Peder Laurentsen og Frans Vormordsen, lektor Anders Ljung fra Malmø, der kaldes »ulærd« (han var i 1530 prædikant i Landskrona og deltog dette år i herredagen i København), lektor Mourids Ottesen Samsing fra Skelskør, Mogens Sten fra Næstved samt Ole Pind og Markus Pedersen, begge fra Aarhus. Desuden kendes navnene på tre kollegianere, der ikke faldt fra troen: Niels Mønbo, Laurids Svendsen og Mogens Poulsen, se C. T. Engelstoft (note 51), s. 22f.

⁵⁹ Med hans egen fortolkning stemmer det gammelkatoleske syn, der i 1530 blev formuleret i kirkens omfangsrige forsvarsskrift *Confutatio Lutheranismi Danici*, hvor Paul Helgesen kaldes jeres – dvs. prædikanternes – »praeceptor«, mens de selv som hans »ingratissimi discipuli« kaldte ham en frafalden fra Christi evangelium. Ludwig Schmitt (ed.): *Confutatio Lutheranismi Danici anno 1530 conscripta a Nicolao Stagefyr, Quaracchi 1902*, s. 111.

Kirkens stilling i samfundet var blevet styrket ved Frederik I.s håndfæstning 1523 3. august og anerkendelsen af bullen mod Luther 1524 28. juni. Som allerede berørt skulle det vise sig blot at være galgenfrist. Frederik I.s politik i juni 1526 og resultatet af herredagen i Odense i august 1527 er de trin, der tilsammen bevirker den afgørende forskydning af balancen til ugunst for kirken. Kongemagten gled med dem ind i en gradvis anerkendelse af, hvad der er blevet kaldt »evangeliske frimenigheder«. Det var på dette tidspunkt, at Paul Helgesen indledte sit dansksprogede forfatterskab, hvor hans eget tyngdepunkt er justeret fra en overvejende kritik af kirken til en overvejende kritik af prædikanterne. Sit forsvar for kirkens værdifulde sider førte han stadig mere uforbeholdent i takt med kirkens svækkelse. Hvor Paul Helgesen i perioden umiddelbart før havde været anset for kryptolutheraner af det katolske miljø, blev han i tiden herefter anset for gammelkatolik af flere af de unge mennesker, der få år forinden havde sat så stor pris på ham.

Som lektorer ved karmeliterkollegiet i København havde *Frans Vormordsen* og *Peder Laurensen* begge været Paul Helgesens kolleger fra 1519 til 1522. De var yngre end han, men næppe mere end en halv snes år; Frans Vormordsen var som den yngste født i Holland i 1491. Da Paul Helgesen hjalp ham med oversættelsen til dansk af Davids salmer, var de stadig venner og meningsfæller. Bogen blev trykt i Rostock i september 1528 og var tilegnet rigsråd Anders Bille til Søholm. At de var meningsfæller endnu kort før eller i januar 1529 kan udledes af episoden, da Frans Vormordsens reformkatolske synspunkter udfordrede kannikerne ved Vor Frue kirke så meget, at de chikanerede ham bort fra prædikestolen.⁶⁰ Ved sin ankomst til Malmø i februar 1529, hvor han havde ærkebispens tilladelse til at prædike, får man indtryk af, at Frans må have været en moderat reformkatolik i forhold til byens toneangivende prædikanter Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager – der begge er ætsende karakteriseret i Skibbykrøniken – men umærkeligt radikaliseredes hans holdning i den følgende tid. Skibbykrøniken gør falskheden til kernen i hans personlighed, der udelukkende beskrives i lyset af hans adfærd fra 1529 og frem. Ved at svigte sin (reform)katolske overbevisning, der sågar mistænkes for at have været hykleri, »blev han den skadeligste af alle«.⁶¹

Peder Laurensen, der var lidt ældre af år, »viste sig på den tid endnu

⁶⁰ *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi*, vol. II, ed. M. Cl. Gertz, Kbh. 1922/1970, s. 345; oversat af Henning Heilesen i *Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, Kbh. 1967, s. 43. Det er usikkert, hvorvidt der sigtes til en prædiken i kirken eller til en forelæsning.

⁶¹ *Skrifter*, bd. VI, s. 115f.; Heises oversættelse, s. 126f.

mere skamløs end Frans«; det var hans bog *Orsagen oc en rett forclaring paa then ny Reformats... vdi then Christelige Stadt Malmø*, trykt i januar 1530, der det samme år fremkaldte Paul Helgesens udførlige modskrift *Svar på Malmøbogen*, der dog ikke blev trykt. Han antages at være bror til Hans Laurensen, der var kannik i Roskilde og som til sin død i 1557 forblev katolik; Hans har stået Paul Helgesen nær, hvad et bevaret brev til ham fra 1523 30. september er et vidnesbyrd om.⁶²

Peder Laurensen begav sig til karmeliterklosteret i Assens efter at kongen havde tilbagekaldt sit gavebrev til kollegiet i København i 1522. Her har han truffet Christian Skrok, der i 1524 blev beskikket som sognepræst af Odensebispen Jens Andersen Beldenak. Peder Laurensens evangeliske gennembrud må være indtruffet omkring midten af 1520'erne. To breve fra Beldenak til magistraten i Assens viser, at den virksomhed, der blev drevet i klostret, havde vakt opmærksomhed uden for byens porte. I det brev, der endnu er bevaret og som er dateret 1527 1. december, beder bispen bystyret og borgerne om at skride ind over for »fortvivlede præster... af Luthers selskab«.⁶³

I Skibbykrøniken anføres det, at Peder Laurensen faldt fra den rette tro i 1527. Skrok er ikke omtalt i krøniken, men derimod flere steder i Paul Helgesens *Svar på Malmøbogen* 1530; anledningen er Skroks bog fra 1529 om præsteægteskab, der iøvrigt indeholdt en fortale af Peder Laurensen. Formodentlig er både Skrok og Laurensen draget til Malmø i 1529, hvor magistratstyret i sensommeren gjorde Frans Vormordsen til forstander for byens nyetablerede evangeliske præsteskoie. Peder Laurensen blev lektor samme sted og begyndte snart herefter at udfolde sin skribentvirksomhed.⁶⁴

Oluf Chrysostomus havde været Paul Helgesens kollega ved universitetet. I juli 1527 var de og Frans Vormordsen til stede, da universitetets kansler, biskop Lauge Urne kollektivt tilretteviste lærerne, fordi de havde gradueret mænd, der brød med kirkens lære. Ved rektorskiftet i maj 1529 holdt Oluf Chrysostomus en versificeret tale i bibelhumanistisk ånd. Den blev trykt i august samme år i Malmø med titlen *Lamentatio ecclesie*, Kirkens klageråb; med forfatterens samtykke blev den forsynet med en fortale af Peder Laurensen samt randnoter og en efterskrift af Frans Vormordsen, altsammen affattet på latin. Disse tilføjede kommentarer drejer eftertrykkeligt talen i prædikanternes retning. Da universitetet

⁶² Skrifter, bd. I, s. 161-64; Heises oversættelse, s. 191-94.

⁶³ Samlinger til Fyens Historie og Topographie, Bd. I, Odense 1861, s. 228f. – Om Chr. Skrok, se Bjørn Kornerup i Da. biogr. Leks., 3. udg., bd. 13, Kbh. 1983, s. 490f.

⁶⁴ Reformationen i Malmø er set i et større perspektiv af Henrik Lundbak: Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere, Odense universitetsforlag 1985, s. 78-91.

ophørte med at fungere, flyttede Chrysostomus i 1530 til Malmø, hvor han blev lektor ved præsteskolen og rektor for byens evangeliske latinsko-
le. Han deltog i forhandlingerne på herredagen i København samme år på prædikanternes side.⁶⁵

Den tidligere nævnte smædevise om Paul Vendekåbe er blandt de første offentlige udfald, idet det først var omkring 1530, at prædikanterne angreb Paul Helgesen på tryk. Frans Vormordsen omtalte i sin efterskrift til Chrysostomus' tale i 1529 visse *cucullatos*, dvs. kuttebærere, der blot lagde skylden for kirkens forfald på bispernes verdslighed i stedet for selv at leve op til Hieronymus' beskrivelse af munkestandens sande natur og opgaver. I 1531 blev Paul Helgesen angrebet direkte af Frans Vormordsen i to skrifter. I indledningen til *Een korth oc lydhen forklaring oc forskell paa then Euangeliske oc Papistiske predicken oc lærdom* skriver han, at Satan ikke sover, men bruger »Pawel Heliesøn oc Peder gardian y Lundt, huilke medt mundt oc scriffit beraabe os (som nw kalles oc vdi sandhedt ere) ewangeliske predickere, at være forledere, bedragere, bantz kroppe oc kættere«. ⁶⁶ I *En saare nyttelig og alle dem, som gifte ere eller giftes ville, hugsvalelig disputats* fra november samme år kaldes Paul Helgesen blandt mange andre ukvemsord for »den fedbugede skalk«. ⁶⁷

Også de vstdanske prædikanter i Viborg begyndte ved denne tid deres angreb på Paul Helgesen: Jørgen Sadolins beretning om herredagen i København 1530 (se note 8) og Hans Tausens skrift *Suor til then falske oc vchristelige underuising som lector Powell screff til Raadet y Københaffn Om then Papistiske Messe*, der blev trykt i Malmø 1531 1. juli.⁶⁸

De »frafaldnes« inspiration

Paul Helgesens tidsalder indeholder mange slags modsætningsforhold og paradokser. Han selv var i den retning udpræget barn af sin tid. Han følte sig provokeret til at forsvare den katolske kirke, skønt han som lærd karmeliterbroder var kendt som kirkerevser, ja endda selv så at sige havde introduceret Luthers tanker i Danmark.

⁶⁵ Lauge Urnes brev er trykt i Frederik Münter: *Den danske Reformations Historie*, Bd. I, Kbh. 1802, s. 535 ff. *Lamentatio ecclesiae* er trykt på latin og dansk i H. F. Rørdam (ed.): *Skrifter fra Reformationstiden*, II, Kbh. 1886.

⁶⁶ Trykt som H. F. Rørdam (ed.): *Skrifter fra Reformationstiden*, III, Kbh. 1888. Peder var franciskanernes gardian (ledende pater) i Lund, se Gösta Johannesson: *Den skånska kyrkan och reformationen*, Lund 1947, s. 157, og J. Nybo Rasmussen: *Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver*, Kbh. 1976, s. 95.

⁶⁷ A. Heises oversættelse, s. 128, noten.

⁶⁸ Hans Tausen: *Smaaskrifter*, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1870, s. 95-164. Bogen var et svar på Paul Helgesens nu tabte skrift *Om den hellige messe*, jvf. *Skrifter*, bd. VII, s. 97 f.

Da prædikanternes oppositionelle standpunkter vandt fodfæste i 1520'ernes anden halvdel, fordi de fra da af blev tålt fra officielt verdsligt hold, reagerede Paul Helgesen og hans forhenværende disciple på hver deres måde. Læremesteren følte, at begivenhederne var gået over gevind, disciplene at de synspunkter, de alle havde kæmpet for, nu for alvor havde fået vind i sejlene.

Paul Helgesen har i mange generationer tiltrukket sig historikernes opmærksomhed, ofte i større grad end det miljø, han var en del af. Han var ingen politisk aktør, men han sørgede fremfor nogen i det hjemlige miljø for, at de bibelhumanistiske strømninger ude i Europa kom til at spille en aktiv rolle i den danske reformationsproces. At søge at begribe udviklingsgangen i hans stillingtagen til de lutherske tanker og deres fremgang er derfor en vigtig, men ingenlunde let sag. Én gang for alle er de tidlige faser overskygget af de senere, og som det så ofte er tilfældet i historien, er de kritiske røster overdøvet af de sejrende. Kildematerialet er gennemsyret af de involveredes egne omfortolkninger blot få år senere i begivenhedsforløbet.

For tyske forhold har reformationshistorikeren Bernd Moeller peget på generationsforskelle som et generelt kriterium for, hvorvidt humanisterne afviste eller tilsluttede sig Luthers tanker; så godt som alle tilhængere var yngre end Luther – selv om det i antal år naturligvis ikke kan være en hel generation.⁶⁹

Paul Helgesens kritiske undervisning og forkyndelse kan meget vel have været af afgørende betydning for det skridt, som disciplene foretog videre end deres lærer, idet de forkastede hans nuancerede standpunkter til fordel for handling. De bevægede sig i luthersk retning, men set med en senere tids øjne er det rigtigere at kalde de fleste af dem for evangeliske bibelhumanister fremfor egentlige lutheranere.⁷⁰ De af hans kolleger fra karmeliterkollegiet, der også tog dette skridt, var, så vidt det vides, ligeledes yngre end han.

Det kan være betænkeligt at blande Moellers 30 år gamle iagttagelse ind i disse danske forhold. Det er dog rimeligt at antage, at inspirationen fra en humanistisk idealskikkelse, der forenede lærdom og fromhed i sin kritik af kirkens praksis, har spillet nok så stor en rolle som det præcise

⁶⁹ Bernd Moeller: Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation. Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. 70, Stuttgart 1959, s.46-61. – I 1531 regnede Paul Helgesen aldersforskellen mellem sig selv og Hans Tausen, der var født 1494, for at være for lille til, at mester Hans med rimelighed kunne kalde ham en gammel munk; Skrifter, bd. IV, s. 11.

⁷⁰ Senest påpeget i Martin Schwarz Lausten: Danmarks kirkehistorie, 2. udg., Kbh. 1987, s. 151 f.

fødeår – der iøvrigt er ukendt for såvel Paul Helgesen som flere af de »frafaldne«. Der kan således snarere i psykologisk forstand tales om en parallel til den europæiske generationsforskel mellem bibelhumanisten Erasmus og de mange, der gennem hans skriftfortolkning fik styrke til at forsøge at føre tankerne ud i livet. Så snart disse forsøg fik fast grund under sig i Danmark, blev prædikanternes inspiration – deres eget forladte reformkatolske ideal – et angrebsmål, der ikke længere var til at skelne fra deres egentlige mål, den katolske kirke. Nærlæsning af Paul Helgesens bevarede skrifter viser os, hvor forskellene lå.

FORKORTELSER

- Heises oversættelse* Skibykrøniken, paa dansk ved A. Heise. Kbh. 1890-91; repro-udgave 1967.
- J. Oskar Andersen 1936* J. Oskar Andersen: Paulus Helie, bd. I (alt som udkom). Kbh. 1936.
- Reformationen i Norden* Carl-Gustaf Andrén (ed.): Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse. Lund 1973.
- Skrifter* Skrifter af Paulus Helie, bd. I-VII, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, ved P. Severinsen, Marius Kristensen, Hans Ræder og Niels Knud Andersen. Kbh. 1932-48.

SUMMARY

Paul Helgesen's Reaction To Luther

It is common knowledge that Lector Paulus Helie (Paul Helgesen's own Latinized form of his name) was an important figure during the period leading up to the Reformation in Denmark in 1536. Helgesen was a Carmelite monk who had already articulated criticism of ecclesiastical practices before he began teaching at the university in 1519. Many of those who were his students from 1519 to 1522 came not long thereafter to play a significant part in spreading Evangelical-Lutheran thought in Denmark.

A somewhat overlooked fact is taken up in the present article, namely, that Paul Helgesen was among the first in Denmark to read and react to Martin Luther's writings. He regarded Luther's exertions with a certain sympathy, at least until the appearance of *De Captivitate Babylonica* in October 1520. After King Christian II's tardy recognition of Luther's excommunication in 1521, Helgesen stated to an ecclesiastical authority that he had stopped »reading« Luther. Whatever he meant by »reading« (lecturing, private reading – or both), his 1526 Danish translation of Luther's *Betbüchlein* published in the original German in 1522, is the clearest evidence that he continued both reading Luther and mediating his message.

As a reform Catholic and biblical humanist – to use terms of a modern ring – Paul Helgesen personified the tension between *theologia* and *studia humanitatis* so characteristic of his times. He seems to have nurtured ambivalent feelings towards both the king and the church. This is clearest in his account of contemporaneous events in *The Skibby Chronicle*, which perceptively exposes various conditions as viewed from his ecclesiastical and political position. The *Chronicle* manuscript breaks off abruptly in the middle of a sentence under the year 1534. His fate from that moment is unknown. In a number of places in the *Chronicle* he clearly rejects what can be called Luther's conception of man, and his rejection is based on a presentiment that the heretical ideas »masking as evangelical freedom« are the harbingers of a breakdown of values within Christian society.

The article does not deal with Paul Helgesen's political appraisals, but discusses his own position, emphasizing in particular its relation to Luther's ideas. In the course of the 1520's his sympathy for the currents critical of the church became less pronounced as his defense of the Roman Church waxed stronger. He took upon himself the role of spokesman for the church without, however, abandoning his criticism on points where he found reforms to be necessary. Simultaneously, a number of his former followers were articulating attitudes that were becoming more and more distinctly Evangelical-Lutheran. His »middle position« is radical on its attempt to reconcile needed reforms with value-bearing tradition. In effect, he succeeded in maintaining a balance between absolute positions: for or against the church; for or against the preachers. The Lutherans nicknamed him »Paul Turncoat,« but the epithet was unjust, since there was no decisive change in his position. He merely shifted the emphasis in his biblical humanism in accordance with a sequence of events, which he regarded as moving in the wrong direction.

In the history of the Danish Reformation Paul Helgesen represented attitudes

which in the larger context of Europe were formulated with the greatest clarity and preponderance by Erasmus of Rotterdam, whom Helgesen greatly admired; yet it was Helgesen who in a manner of speaking was the very one who had introduced Denmark to Luther's ideas.

Paul Helgesen's behaviour around 1520 may very well have inspired his disciples to opt for active protest rather than the balanced criticism of the master, who combined scholarship with piety. As soon as the secular authority in Denmark during the second half of the 1520's reversed its negative attitude towards the evangelical movement, granting it *de facto* recognition, the preachers turned against their very source of inspiration – their now abandoned reform Catholic ideal. Their attack left no room to distinguish between this ideal and their primary target, the Catholic Church. A close reading of Paul Helgesen's extant writings shows where the differences lay.

Translated by MICHAEL WOLFE